

19. РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 3. – Д. 1289.
20. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 962. – Ч.1.
21. Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 1929.
22. Парусов А.И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII – первой четверти XIX вв. // Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII – XIX вв. – Вып. 1. – Горький, 1975.
23. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 693.
24. Фирсов Н.И. Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II. – Казань, 1902.
25. Богумил А. Из истории управления Новороссией князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1790-1791 гг. – Выпуск 1. – Екатеринослав, 1905.
26. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 792. – Оп. 1 (1785-1797). – Спр.434.
27. Таможенное дело России (Сборник материалов и документов). – М., 1998. – Т. II (1722-1864).
28. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). – Спр. 18.
29. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). – Спр. 88.
30. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). Спр. 74.
31. ПСЗРИ. – Т. XXXII (1812-1814). – СПб., 1830.
32. ДАОО. – Ф. 40. – Оп. 1 (1811-1896). – Спр. 216.
33. РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 2. – Спр. 279.
34. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). – Спр. 8.

### **Summary**

The article is devoted to the research of the participation of the custom system in the foreign trade in the Azov-Black Sea region. The primary sources concerning the history of the custom line and their informative potentials for study some particularities of the foreign trade in the South of Ukraine (Azov-Black Sea region) are analysed (statistical data, descriptions of the prospects of the development of the foreign trade, problem of the illicit trade, use the foreign trade as a factor of the foreign and international policy).

*І. В. Савченко*

## **АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ТАТАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (1783 – ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.)**

Остання чверть XVIII століття стала часом активізації політики російського уряду щодо захоплення Чорноморського узбережжя. Важливим кроком у здійсненні зовнішньополітичних завдань стало приєднання за маніфестом 1783 року Кримського ханства. Необхідною складовою в укріпленні позицій російського уряду в регіоні стає упорядкування його соціального устрою. Реалізація даного завдання конкретизувалася в здійсненні курсу розповсюдження загальноімперської соціальної структури щодо татарського населення. Водночас визнання Оттоманською Портою положень маніфесту затрималося більш ніж на вісім місяців. Ситуація ускладнювалася не прийняттям змін татарським населенням. Російський уряд в даних умовах був поставлений перед необхідністю популяризації нової влади серед татар і випрацюванням окремого механізму для регулювання соціальної структури місцевого населення.

Питання політики російського уряду щодо татарського населення в контексті дослідження історії південноукраїнського регіону розглядалося О.Дружиніною та А. Скальковським [1, 2]. Н.Суревою було висвітлено особливості регулювання участі татарського дворянства в виборах та діяльності місцевих державних установ [3]. Разом з тим існує певна нерівномірність у висвітленні окремих аспектів соціальної політики російського уряду кінця XVIII – першої чверті XIX ст..

В перші місяці після маніфесту від 8 квітня 1783 року російський уряд остерігався здійснювати будь-які заходи щодо інтеграції татарського населення до верств соціальної структури Російської імперії. Більше того, не ставилося перепон для бажаючих виїхати з Кримського півострову. Водночас місцева адміністрація одразу розгорнула діяльність для отримання статистичних відомостей щодо кількості татарського населення. Генерал І.Іггельстромом, в руках якого уособлювалася місцева влада на Кримському півострові, отримав від каймаканів відомості, за якими татарське населення нараховувало 54510 осіб чоловічої статі. [1, с.117]. В соціальному відношенні воно поділялося на феодалів (родову аристократію – беїв, та мурз), духовенство та феодально залежне та вільне селянство.

Досить швидко російський уряд почав обмежувати безконтрольний виїзд татар з півострову. За пропозицією радника Родзевича з худоби, що вивозилася з Криму, мало збиратися мито. Зрештою правитель області В.Каховський отримав наказ генерал-губернатора Г. Потьомкіна з літа 1784 року припинити втечі татар з півострову і організовувати збір відомостей щодо настроїв населення [4; арк.329].

Водночас з метою популяризації влади російського уряду з татарської знаті було створено у червні 1783 року Кримський Земський уряд. Даний адміністративний інститут мав створити ілюзію продовження традиції існування органу влади Кримського ханства – дивану (ради), що існувала при хані. До складу його входили представники найбільш знатних татарських сімей. Спочатку в ньому було три присутні: князь Шагінський Мегметша, Гаджи-Кази-ага, Кади Аскер Муслелін Ефенді.

Потреба у підтримці татарською знаттю російської влади визначила подальші зміни у структурі Кримського Земського уряду. 10 грудня 1783 року радник Я. Рудзевич прибув у Красу-Базар, де зустрівся з представниками знатних татарських сімей. Там йому було надане прохання про збільшення чисельності членів уряду до дванадцяти старійшин [4; арк. 45]. За рішенням генерал-губернатора кількість членів уряду було збільшено, щоправда, до десяти. Діючи від імені Г. Потьомкіна, Я. Рудзевич сповістив чиновників Кримського земського уряду про сплату їм жалування. За вказівкою Рудзевича нові члени Кримського земського уряду звернулися до Г. Потьомкіна з проханням про видачу їм патентів, які б затверджували за ними їхні посади. Я. Рудзевич передав дані прохання Г. Потьомкіну, аргументуючи необхідність нововведень “не для управління справами, але щоб Кримської області старійшинам залишатися у повазі” [4; арк. 45 зв.].

22 лютого 1784 року було видано указ, за яким надавалися вищій верстві Криму усі права та пільги російського дворянства. Г. Потьомкін ордером від першого липня 1784 року повідомив І. Ігельстрома щодо указу про проведення розбору татарського дворянства [1; с.105].

Для переведення татарських мурз до стану російського дворянства уряд звернувся до надання їм права участі в діяльності дворянських органів самоврядування. Згідно з указом від 24 квітня 1784 року татарській знаті дозволялося обирати своїх представників до місцевих органів управління. Оскільки в даний період уряд остерігався неприйняття нових реформ мурзами, Г. Потьомкін мав слідкувати, щоб якомога більше посад займалося місцевою знаттю. Згідно з указом від 24 квітня 1784 року Г. Потьомкіну наказувалось “наглядати, щоб не тільки ті міста, що за установленнями наповнюються виборами від громадянства, зайняті були мешканцями області Таврійської, але й щоб і в Правлінні, і в Палатах в число Радників і асесорів призначені були кілька чоловік з них же...” [5; с.138].

Згідно зі звітною документацією правителя області, у 1784 році було призначено чиновників на всі обласні посади та повітові установи Левкопольського, Козловського, Перекопського та Сімферопольського повітів. За відомістю чиновників 1784 року більш ніж чверть посад в обласних органах управління була зайнята татарами. Щодо повітових установ, то татари були фактично на всіх посадах, які за положеннями “Установлень” мало обіймати місцеве дворянство [4; арк.173-185]. Однак введення механізму участі дворянства у місцевому управлінні відповідно до “Установлень” в Таврійській області у цей час скоріш за все мало формальний характер. Наявні джерела не дають нам можливості встановити, чи проводилися вибори на дані посади відповідно до “Установлень”. Однак, за умови, що офіційне відкриття Таврійської області відбувалося у 1787 році, такі чиновники були просто призначені місцевою російською адміністрацією.

В 1787 році у зв’язку з офіційним відкриттям Таврійської області були проведені вибори до повітових та губернських установ. Згідно зі звітною документацією правителя області, у 1787 році було обрано чиновників з татарських дворян на обласні посади та повітові установи Таврійської області. В своїй доповіді Катерині II щодо проведення виборів та введення нового управління Г. Потьомкін вказував, що “мешканці Тавриди зробились таким чином учасниками тих пільг, якими користуються інші намісництва та області” [6, арк. 13]. Слід зазначити, що в тій же доповіді Потьомкін вдоволено повідомляв, що від виборів вдалося відокремити таку «шкідливу» категорію, як татарське духовенство.

Процес включення татарського дворянства до участі у діяльності дворянських органів самоврядування мав неоднозначний характер. Участь татарського дворянства в місцевому управлінні ускладнювалася його незнанням російської мови та законодавства. На початку XIX століття, з укріпленням позицій російського уряду на території колишнього Кримського ханства, припиняється політика популяризації російської влади серед місцевої знаті. Як наслідок, відбувається відхід від якнайшвидшого, але формального включення татарського дворянства до участі в місцевому управлінні. Необхідною умовою для розповсюдження серед татар пільг дворянства Російської імперії щодо самоврядування стає знання російської мови і законодавства.

За указом від 8 жовтня 1802 року визначався окремий порядок для зайняття виборних посад у Таврійській губернії. У нижніх земських судах в обов’язковому порядку два засідателі мали бути обраними з російських дворян. Якщо серед дворян повіту не знаходилося достойних кандидатів, вони призначалися губернським правлінням. У зв’язку з невеликою кількістю російського дворянства у Дніпровському та Мелітопольському повітах, чиновники на виборні посади до них також призначалися губернським правлінням [7, с. 255-256].

У 1805 році було видано указ, який розповсюджувався на ряд губерній Російської імперії, серед яких були і південноукраїнські, щодо окремого порядку призначення земських справників. Посада земського справника була ключовою у повітовому поліцейському апараті. У частині губерній Російської імперії, до яких належала також і Таврійська, склад дворянства не дозволяв провести вибори земського справника на належному рівні. Тому російський уряд ввів досить складний механізм їх призначення з метою удосконалення якісного складу даних чиновників. Відомості щодо кандидатур на посаду земських справників відсилалися губернаторами до Міністерства внутрішніх справ. Після розгляду в міністерстві кандидатури подавалися для затвердження Сенату [8, с. 150].

Зі збільшенням кількості дворянства на території Південної України порядок виборів поступово змінювався відповідно до загальноімперських положень. У 1817 році було подано представлення Херсонського військового губернатора А. Ланжерона, у якому стверджувалось, що у Новоросійських губерніях вже достатня кількість дворян для вибору земських справників. За даним представленням було відновлено порядок виборів відповідно “Установленням для управління губерній” 1775 року [9, с. 219]. Однак, все ж у Таврійській губернії у 1821 році знову було встановлено особливий механізм призначення чиновників на підставі незнання місцевим дворянством російської мови та законодавства. Земські справники та засідателі мали призначатися “від корони” [10, с. 236]. Фактично це означало недопущення до посад представників татарського дворянства.

Щодо татарського селянства, то відносини між феодально залежним селянством та землевласниками залишилися без втручання держави. Вільні селяни були переведені до категорії поселен магометанського закону, що за своїм статусом було близьким до державного селянства. За даними О. Дружиніної, у 90-х роках XVIII століття серед селянства Таврійської області були впроваджені положення “Установлення щодо сільського порядку”. З 1797 року в Криму було розпочато впровадження волосного устрою. Щоправда, слід зазначити, що впродовж досліджуваного періоду на території Кримського півострова волосний устрій фактично не діяв. За перевіркою Казенної експедиції вже у 1826 році виявилося, що лише у Дніпровському та Мелітопольському повітах селища волості мали відповідну законодавству кількість населення. Інші ж державні селища, в яких мешкало татарське та ногайське населення, на території Сімферопольського, Євпаторійського, Феодосійського повітів взагалі не було розподілено по волостях. [11, арк. 74]. Таке становище певною мірою пояснюється обережністю місцевої адміністрації щодо реформування традиційного адміністративного устрою татарських селищ.

Отже, з процес включення татарської знаті до російського дворянства мав неоднозначний характер. Потреба в якнайшвидшому укріпленні позицій на території колишнього Кримського ханства зумовила розповсюдження щодо татарських феодалів привілеїв російського дворянства. Водночас укріплення позицій російського уряду на початку XIX століття визначило обмеження участі татар в виборах і діяльності місцевих державних установ. Перевід вільного татарського селянства до категорії “поселен магометанського закону”, яка за своїм правовим становищем була тотожною державному селянству, конкретизувалася в розповсюдженні щодо них загальноімперського волосного устрою.

### Джерела та література

1. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959.
2. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. – Одесса, 1836. – Ч. I.
3. Сурева Н.В. Становлення дворянських станових установ Південної України в останній чверті XVIII – середині XIX століття // Україна вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2003.
4. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 962. – Ч. 1.
5. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXII.
6. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 799. – Ч. 2.
7. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.
8. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXVIII.
9. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXXIV.
10. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXXVII.
11. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 3161.

### Summary

The article is given devoted the question of the administrative adjusting the Russian government of social structure of the Tatar population in a period from the end of 18 for 20th of a 19 age. The basic task of this policy was including of the Tatar population to the social structure of the Russian empire.

О. С. Любанська

## СТАРООБРЯДЦІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

В умовах колонізаційних процесів кінця XVIII – першої половини XIX ст. на півдні України склад місцевого населення постійно поповнювався представниками багатьох етнічних груп та конфесій. Окрему групу переселенців становили російські старообрядці, які емігрували внаслідок протесту проти церковної реформи патріарха Нікона, а також проти кріпосницького гніту. До основних відмінностей між офіційною пореформеною православною церквою та старообрядництвом можна віднести: